

**MEDIACRIMINOLOGY: MEDIA IMPACT
ON CRIMINALIZATION AND FUNCTIONAL
OPPORTUNITIES OF DETERRENCE**

**МЕДІАКРИМІНОЛОГІЯ: ВПЛИВ МЕДІА
НА КРИМІНАЛІЗАЦІЮ СУСПІЛЬСТВА
ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ СТРИМУВАННЯ**

Nataliia Fedchun¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-406-1-28>

Abstract. Modern media such as traditional, i.e. newspapers, magazines, TV, radio and billboards, and new media that is any media – from newspaper articles and blogs to music and podcasts – that are delivered digitally, have great anti-criminogenic potential. However, like any phenomena of social reality, media influence has a completely opposite side – viz., criminogenic, especially when it comes to its potentially dangerous power. Under such conditions the scientific researches of the mutual influence of media and crime acquire especial actuality. Mentioned can be reached by the comprehensive study of conceptual foundations and practical problems of presenting in media the current situation and state of crime and analysis of mechanisms of media influence on criminalization and victimization (reduction or vice versa, escalation), in particular in the context of public attitude – confidence or mistrust – to the justice. **The purpose** of the paper is to investigate the negative, destructive impact of media on people’s mind, misconduct and use of various possibilities of the worldwide network for criminal purposes, as far as identifying media opportunities for reduced fear of crime, crime control and prevention of criminal activity. **Methodology** of the study is based on general research methods of analysis and synthesis, induction and deduction, observation and abstraction, which are used to systematise achievements in the theory and practice of determination

¹ Candidate of Legal Sciences (PhD), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Criminal Process, National University “Odessa Law Academy”, Ukraine

the consequences of the widespread dissemination in the media of information about the reverse impact of crime on society. **Results** of the survey showed that the resistance of interaction between crime and society provides not least current information space directly contributing to the process of the extended self-reproduction of crime. The media influence on criminalization and its functional opportunities of deterrence and prevention are determined. **Practical implications.** The inclusiveness and functionality of media in contemporary society updated a real need for the criminological content analysis of the disseminated information, as well as criminological assessment of risks and threats of media representations of crime and justice. **Value/originality.** The considered issues related to the media's role in shaping public ideas of crime through news, journalism, talk shows, films, television, podcasts etc. allowed to conclude that nowadays such media tools became a source of the shaping people's moral thinking, "ideals of success" and stereotypes of behavior, understandings of norm and deviation. Therefore, the implementation of relevant assets of criminological researches will contribute to a broader understanding of the nature of crime and deviation, and also regarding minimization of the destructive social and psychological effects such as criminalization of collective consciousness.

1. Вступ

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Ставши основним джерелом інформації для значної частини суспільства, засоби масової інформації в сучасних умовах здійснюють подвійний вплив на спосіб життя людини. З одного боку, це чинник, що стимулює формування здорового способу життя, з іншого – може провокувати розвиток шкідливих звичок, сприяючи виникненню психологічного дискомфорту.

Медіакримінологія – новітній напрям наукового пізнання проблеми злочинності як об'єкту запобіжного впливу, протидії, що стрімко розвивається. Динамічність медіакримінології обумовлюється постійно зростаючим інтересом громадськості будь-якої формації у «споживанні» інформації про т.зв. «справжню» злочинність (*«true crime»*). Причому суспільна думка стосовно фактичної злочинності та її тен-

денцій має певне викривлення та «зсув» у бік песимізму. В цьому аспекті проявляється необхідність системного аналізу злочинності як соціального явища, кримінального способу життєдіяльності певної частини суспільства з його специфічними характеристиками та тенденціями в контексті соціальних структур, інституцій та культур та з точки зору соціальної функціональності злочинності.

Медіа являються важливим культурологічним феноменом і найбільш результативним способом передачі шаблонів поведінки, поширення цінностей та сучасним засобом комунікації. Саме медіа є своєрідним інформаційним фоном, на основі якого, людина формує певний світогляд щодо способу життя і стилю спілкування, моделей поведінки. В цьому розумінні медіа є засобами масової інформації й одночасно комунікації, що мають в своєму розпорядженні невичерпні можливості позитивного впливу на свідомість людей щодо формування високих моральних якостей, громадської активності, зразків суспільно корисної поведінки, нетерпимості до порушень закону тощо.

Відтак, сучасні медіа володіють потужним потенціалом антикриміногенного характеру, але, як і будь-яке явище соціальної дійсності, медіа вплив має протилежну сторону, а саме: криміногенну – потенційно небезпечну властивість. Антикриміногенний ефект засобів масової інформації проявляється через моральне виховання аудиторії, пропаганду загальноновизнаних людських цінностей та благ, а також стимулювання правослухняної поведінки – задоволення потреб чи досягнення «ідеалів успіху» способами, альтернативними злочинним, спонукання до соціального контролю. Зворотній бік медіа потужностей щодо суспільства здатен породити стан «страху перед злочинністю» (*fear of crime*) – соціально-психологічним стресогенним фактором, що відображає стан злочинності у суспільній свідомості та суттєво впливає на поведінку та спосіб життя.

Через забезпечення перманентної присутності і перенасиченості відомостями про злочинність у інформаційному просторі стає можливим продукування феномену звикання. Шкідлива інформація, що поширюється через медіа, набуває характер довготривалої дії і несе опосередковані загрози: пропаганду кримінальної субкультури, «романтизацію» злочинного способу життя, що зацікавлює та приваблює до тих, хто живе за законами злочинного світу та пропагує

несумісні із загальноновизнаними ціннісними орієнтирами суспільства стандарти поведінки. І звикання, і інтерес до «криміналу» – вельми небезпечні і довгострокові соціально-психологічні перспективи.

Такий стан речей, а також стрімке розширення цифрових можливостей інформаційного забезпечення суспільства – глобальної мережі Інтернет [1] (а сьогодні все більше проявляється увага до «темної мережі» – Даркнет («*Darknet*»)) надає особливої актуальності науковим дослідженням взаємовпливу медіа та злочинності через всебічне вивчення концептуальних основ та практичних проблем висвітлення в засобах масової інформації сучасного стану й характеру злочинності, медіа механізмів впливу на криміналізацію та віктимізацію суспільства (усунення чи, навпаки, нагнітання), зокрема в контексті ставлення – довіри чи недовіри – громадськості до юстиції. При цьому необхідно не тільки дослідити негативний, деструктивний вплив засобів масової інформації на свідомість, протиправну поведінку людей та використання всесвітньої мережі в злочинних цілях, а й визначити можливості медіа в механізмі обмеження та стримування кримінальної активності.

Дослідження питань, пов'язаних із взаємовпливом медіа та злочинності охоплюють три основні вектори: зміст інформації; створення відповідної картини – репрезентації; споживання та вплив на суспільство. Кожен вектор має свої власні методи дослідження та підходи. Аналіз медіа-контенту здійснюється переважно або кількісними, або якісними «вимірюваннями». Кількісний аналіз пов'язаний насамперед із вимірюванням кількості злочинів, насильства чи контролю, зображених медіа. «Медійний образ злочинності» зазвичай порівнюється з «реальним» станом злочинності, як правило, представленим офіційними статистичними даними. У дослідженнях медіа контенту традиційно переважає використання саме кількісних підходів, якісний контент-аналіз, навпаки, пов'язаний переважно з дослідженням соціальних явищ та процесів, що обумовлюють формування, трансформацію та відповідну інтерпретацію медіа-образів злочинності та контролю. Як кількісний, так і якісний методи можуть однаково стосуватися медіа впливу. Кількісні дослідження надають можливість визначення змін моделей та тенденцій щодо репрезентації злочинності, а також зібрати корисні дані, на основі яких можна провадити більш глибокі якісні дослідження.

Контент-аналіз репрезентації злочинності – це ключовий метод пізнання медіа образу злочинності через дослідження поданої інформації. Однак етіологію репрезентацій можна пояснити лише через зосередження на медіа-виробництві (створенні образу). Дослідження медіа-виробництва має більш якісний характер, оскільки воно пов'язане з «соціальними процесами» – економічними, політичними, моральними – що формують медіаконтент. Споживання та медіа вплив – становлять основний науковий інтерес для кримінологів.

Слід зазначити, що питання медіа репрезентації кримінальної проблематики, журналістський репортаж, проблеми впливу окремих видів медіа на свідомість людей (страх перед злочинністю) та протиправну поведінку, а також кримінологічні аспекти всесвітньої мережі Інтернет: поява гібридних війн, використання в терористичних цілях, зв'язок з торгівлею людьми та наркобізнесом, розглядалась в прямій постановці або дотично з розробкою інших проблем у роботах О. І. Бугери, Н. М. Градецької, С. Ф. Денисова, М. О. Д'ячкової, О. І. Напиральської [2–4] та інших вчених.

2. Медіакримінологія: концептуальні засади

Професор Чезаре Ломброзо, автор знаменитої праці «Злочинна людина», ще наприкінці XIX століття намагався з'ясувати роль періодичної преси з її розлогими відділами скандальної хроніки у процесах, пов'язаних з причинністю злочинності [5]. Зв'язок між діяльністю засобів масової інформації та злочинністю розглядали Енріко Феррі та Едвін Сазерленд, вказуючи на можливості преси щодо послаблення соціального контролю над злочинністю та сприйняття суспільством моделей злочинної поведінки [6; 7].

В 1890 році французький соціолог Габріель Тард писав про «злочини імітації», кажучи, що з поширенням повідомлень про жорстокі злочини (в той час телеграфом) у сприйнятливих людей народжуються агресивні ідеї, деякі з них навіть просто копіюють описану в повідомленнях поведінку. Г. Тард стверджував, що такий ефект мали вбивства, вчинені відомим Джеком-Різником в Лондоні у 1888 році [8].

Кримінологічна теорія, що пояснює детермінацію злочинної поведінки механізмами навчання отримала назву «теорія диференційованого зв'язку (диференційованих асоціацій)». Її розробниками вважа-

ються Г. Тард та Е. Сатерленд. В подальшому концепція соціального навчання активно розвивалася у працях послідовників Е. Сатерленда – Д. Крессі, Р. Ейкерса, Д. Глейзера та ін. Її положення ґрунтуються на груповій психології та особливостях задоволення базових когнітивних потреб людини. Останнє відбувається як свідомо, так і підсвідомо – шляхом сприйняття та засвоєння інформації із зовнішнього соціального середовища. Найбільш суттєвим це засвоєння відбувається в процесі діяльності в межах малих соціальних груп. Таким чином, вчиненню злочинів людина навчається як і будь-якому іншому виду поведінки. Чим більше у людини було негативних зразків для наслідування, тим більше імовірність її кримінальної поведінки [9].

У сучасному світі теорія диференційованих зв'язків зберігає свій суттєвий вплив на наукове середовище та практику запобігання та протидії злочинності.

Тема використання можливостей медіа у запобіганні злочинності розглядається як на національному рівні, так і в глобальному масштабі. Так, ще в 1995 році 9-й Конгрес ООН щодо попередження злочинності та поводження з правопорушниками розглянув питання, пов'язане з ефективністю використання засобів масової інформації у попередженні злочинів та відповідальністю ЗМІ за їх сприяння поширенню злочинності та формування у населення терпимості до злочинності [10].

Дослідженнями виявлена певна специфіка висвітлення засобами масової інформації злочинності, що полягає у її гіперболяції, а саме – до масової свідомості активно транспортується інформація про «резонансні» злочини; спотворюється ефективність боротьби зі злочинністю, системи кримінальної юстиції (поліції, судів, установ виконання покарань); споживачі інформації не отримують, з одного боку, інформації про причини злочинності, а з іншого – про способи, засоби запобігання особистої віктимізації [11].

Медіа формує у суспільства уявлення про стан злочинності, її характер й інтенсивність, кримінальну активність, охоплює взаємовідносини між правоохоронними органами й іншими інституціями, що виконують кримінологічні (превентивні) функції, щодо «протистояння» злочинності. Проте вплив медіа на свідомість людей не пов'язаний безпосередньо із ступенем довіри до отриманої інформації. Пев-

ний вплив надає навіть інформація, що активно оскаржується (вона сприймається, оцінюється і запам'ятовується). Вони справляють значний вплив на формування і поширення суспільної думки, являються свого роду провідниками ідеології, світогляду, соціальних цінностей, здатні в певній мірі створювати реальність.

Інформаційний простір, створений сучасними медіа, є дуже різноманітним за змістом, формою та якістю. Інформаційна діяльність зачіпає інтереси й актуалізує потреби тієї чи іншої особи або суспільства в цілому, незалежно від того, чи стосується така діяльність питань політики, культури, економіки або соціальних проблем, тому вона спрямована не тільки на зацікавлену аудиторію, але й на її формування, зміну позицій, точок зору, ціннісних орієнтацій, тобто соціальних установок стосовно тих чи інших явищ навколишньої дійсності, а також впливає на різні суспільні процеси, на ті чи інші явища суспільного життя, зокрема у політико-соціальній сфері. Медіа як головний засіб формування суспільної думки можуть також провокувати масові протести та скандали, які тягнуть за собою кризу у відносинах між владою, наприклад сферою юстиції та суспільством.

3. Медіа, злочинність та соціальний контроль

У сучасному суспільстві, зокрема у справі запобігання та протидії злочинності, феномену медіа надається велике значення, оскільки така діяльність, як і будь-яка інша, здійснюється в умовах насиченого інформаційного простору. Поза цими умовами, поза інформаційним полем, впорядкування суспільних відносин, а відтак, і забезпечення безпеки суспільства, є просто неможливим. Та оскільки інформація завжди займала провідну позицію у життєдіяльності людей, виступала і виступає найпотужнішим ресурсом суспільного розвитку, то соціальна роль інституту медіа сьогодні якісно зростає, його функції дедалі більше інтегруються з функціями влади щодо регулювання поведінки та забезпечення безпеки. Власне, сам інститут медіа є одним із засобів організації суспільних відносин, отже – механізмом соціального контролю.

Термін «соціальний контроль» був запроваджений в науковий обіг як засіб виправлення злочинця, тобто його реінтеграцію через соціально схвальну відповідну до встановлених у суспільстві норм поведінки, більше того – як один із найголовніших факторів соціалізації особистості.

Пізніше американський соціолог Едвард Росс інтерпретував соціальний контроль як цілеспрямований вплив суспільства на поведінку людини, що забезпечує соціальний порядок [12, с. 46].

Талкот Парсонс, ґрунтуючись на положеннях теорії соціального контролю, визначив його як механізм забезпечення злагодженого функціонування соціального середовища з поведінковими очікуваннями людей, засвоєння цінностей і норм суспільства його членами, створення системи авторитетної тлумачення норм, що здійснюється спеціальними інститутами права, культури, управління [13].

Д. Гарланд, продовжуючи лінію М. Фуко та досліджуючи роль влади у визначенні стратегії соціального контролю, пов'язує соціальні зміни останніх десятиліть, які сконцентровані у змінюваній культурі, нові виклики для середнього класу (*middle class*), що зазнає страху перед злочинністю (*fear of crime*), з суперечливою політикою влади [14, с. 441].

З одного боку, це адаптивна стратегія (*adaptive strategy*) с пріоритетами превенції і партнерства (різновидом є концепція *community policing*, в якій поліція представлена як сервісна служба, яка утримується на гроші платника податків і покликана надавати послуги населенню щодо захисту від злочинів). З іншого боку, стратегія «суверенного» повновладного державного контролю (*sovereign state strategy*) і жорсткого, «експресивного» (*expressive*) покарання.

В подальшому ці ідеї розвивають Дж. Янг, а також Дж. Феррел, К. Хейворд та ін. У найзагальнішому вигляді розуміння злочинності та контролю над нею розглядаються в контексті культури, сприйняття злочинності й суб'єктів контролю як культуральних продуктів, створених конструкцій (*creative constructs*) [15, с. 116]. Категорія «злочин» є соціально сконструйованим: «...право – це гральний будинок влади, злочин – їх мишоловка» [16, с. 49].

Тенденціями сучасної культури, які тягнуть кримінологічно значущі наслідки, є фрагментаризація суспільства зі збільшенням числа субкультур, поглиблення соціально-економічної нерівності, консюмеризація цінностей і моралі – «суспільство споживання», динамічність переміщення людей в просторі й відповідно – змішання культур, посилення репресивної свідомості перш за все, середнього класу та репресивність влади.

Культура, яка, зокрема, виражається в людській поведінці, має ціннісні та антиціннісні елементи. І провідне місце серед культурних антицінностей суспільства займає кримінальна субкультура, фактично – злочинність.

Злочинність являє собою передусім вчинення частиною членів суспільства діянь, які спричиняють шкоду суспільству. При чому ці діяння є найбільш небезпечними серед усіх видів людської поведінки. Злочинний акт – це соціальний, хоча зазвичай, недружній акт, що відбувається в соціальному оточенні і залучений в культурні та структурні рамки суспільства. Злочинна поведінка знаходиться в центрі найбільш загальних соціологічних та філософських проблем, таких, як порядок проти безладу. У філософській літературі зазначається, що зв'язок моральних цінностей та нахилів зі скоєнням злочинів є обернено пропорційним – «...чим більше людина прихильна до таких цінностей у своєму житті і керується у здійсненні поступків моральними нормами, тим меншою є ймовірність здійснення нею протиправних вчинків» [17].

Будь-яка подія, передана через ЗМІ, набуває суспільного значення. І це значення може мати як ціннісний, так і антиціннісний (криміногенний, віктимогенний) характер для певного контингенту, окремих індивідуумів.

В період соціальних змін у суспільстві є невизначеність норм і цінностей. Південноафриканський соціолог Стенлі Коен назвав це явище «кризою кордонів» – коли кордони прийнятної та неприйнятної поведінки стає складно визначити [18, с. 141]. Вивчаючи реакцію громадськості, сформованою під безпосереднім впливом засобів масової інформації, на сутички молодіжних субкультур у 1960-70-х роках, С. Коен розробив теорію моральної паніки, що формується в суспільстві в п'ять етапів:

- визначається чи створюється загроза соціальним нормам та інтересам спільноти чи суспільства в цілому;
- засоби масової інформації зображають загрозу через символізацію – загроза починає асоціюватися у суспільстві з певним символом;
- суспільство реагує надмірним занепокоєнням та панікою через те, як ЗМІ зображують символічне уявлення загрози;
- у відповідь виникає реакція влади та правоохоронних органів;

– моральна паніка з приводу проблеми призводить до соціальних змін у суспільстві [19].

ЗМІ, уряд, поліцію, релігійні організації тощо С. Коен назвав «моральними підприємцями» (*moral entrepreneurs*) – агентами, які створюють моральну паніку, нав'язуючи «іншу» мораль, впливають на формування в суспільстві меж між нормою та девіацією. Однак у сучасному світі, коли інформація може створюватися і поширюватися практично будь-ким, розширюється й коло суб'єктів, до яких може бути застосований даний термін.

З розвитком технологій, появою Інтернету, соціальних мереж та блогів, агентів моральної паніки стає набагато більше. У 60-70-х роках минулого століття людина отримувала інформацію з кількох місцевих газет і телеканалів, що в переважній більшості транслювали один і той самий порядок денний. Сьогодні людина має величезний вибір джерел інформації, від надійних до відверто брехливих; є «бульбашки фільтрів», у яких людина споживає виключно ту інформацію, що вписується в рамки її світогляду та спілкується лише з однодумцями. Більше того, особа, яка раніше була пасивним оглядачем інформаційного поля, зараз самостійно може створювати та розповсюджувати інформацію. Соціальні мережі диктують агенду нарівні з офіційними ЗМІ, а часом відіграють більш вагомую роль у формуванні суспільної думки. А популярні персони та інфлюенсери мають ширшу та більш лояльну аудиторію, ніж деякі редакції. У таких умовах навіть порівняно невелика організована група за ефективного використання засобів комунікацій може створити моральну паніку у суспільстві.

Отже, у спрощеному виді механізм формування моральної паніки через медіа може бути представлений наступним чином: популяризація проблеми → надання публічності → створення ефекту «інфекції», що сприяє поширенню чуток → сприяння програванню «девіантів».

Моральна паніка може провокуватися навмисно з метою маніпуляції масовою свідомістю та формування необхідного соціального клімату. Штучно створена моральна паніка може бути використана для консолідації суспільства під приводом боротьби із спільною загрозою (наприклад, злочинністю) та для відвернення уваги від реальних проблем. Так, приміром, може працювати пропаганда.

У транзитивні періоди суспільного розвитку моральна паніка дозволяє заново встановити межі дозволеного та недозволеного і таким чином може сприяти посиленню соціального контролю, зокрема й над злочинністю.

Розв'язання діалектичної суперечності є рушійною силою будь-якого розвитку, насамперед розвитку суспільства, його відносин, складових елементів, у т.ч. суспільної свідомості. Кожному суспільству властиві свої суперечності, старі й нові характеристики, негативні і позитивні сторони. Коли йдеться про негативні антисуспільні елементи суспільної свідомості, потрібно усвідомлювати, що вони знаходяться у постійній взаємодії з позитивними елементами, а їх співвідношення є мінливим. Така суперечливість і мінливість властива тим економічним, соціальним, політичним та іншим чинникам, що обумовлюють негативні елементи суспільної свідомості [20, с. 205].

Формою прояву суперечності може бути соціальний конфлікт як між конкретною особою і суспільством, так і між представниками суспільства з різними соціальними установками.

А. П. Закалюк стверджував, що конфлікт – лише зовнішня оболонка. За закономірностями та термінологією теорії детермінації соціальний конфлікт є не причиною, а умовою, що сприяє вчиненню злочину. Відтак, причиною злочину є той самий індивідуально-психологічний комплекс особистості, одне з провідних місць в якому належить суспільно неприйнятній та суспільно небезпечній свідомості та психології. На ґрунті цієї суперечності виникає соціальний конфлікт, який за певних криміногенних умов може стати підставою або приводом для вчинення злочину [20, с. 205].

Таким чином, злочинність визначена всередині соціальної сфери, порушує соціальні норми і має соціальний відгук. Характер і масштаби злочинності не залежать прямо від волі законодавця – від того, які діяння криміналізовані, а які дозволені. Через злочинність як соціальне явище знаходить вираження культура у тій її негативній формі, що є обумовленою суспільною небезпечністю та якій притаманні властивості самодетермінації та самовідтворення. Виходячи з походження самої злочинності, її чинників, сутності та наслідків – це явище, властиве будь-якому суспільству, але в той же самий час злочинність суперечлива щодо розвитку суспільства загалом, оскільки

суспільство постійно динамічно розвивається, відповідно відбувається переоцінка поведінкових проявів, особливо щодо суспільної небезпечності наслідків.

Наукові дослідження показали, що між зміною відносин у суспільстві та розумінням поняття злочинності в конкретний історичний момент розвитку соціуму існують кореляційні зв'язки (взаємозалежність). Тлумачення категорії «злочинність», узалежнюючись від конкретного етапу розвитку суспільства, завжди має відповідати інтересам і потребам суспільства саме на цьому етапі розвитку. З одного боку, категорія «злочинність», яка залежить від соціально-економічних відносин на певному етапі розвитку суспільства, є історично непостійним, а з іншого – визнання певних способів поведінки злочином є динамічним процесом, який полягає у зіставленні поведінки індивіда з нормами дозволеності чи недозволеності відповідно до норм типу суспільства, наявного в момент оцінювання [21, с. 21].

Злочинність та контроль над нею не можуть бути відокремлені від загального структурного і культурного контексту, в якому вони продукуються. Злочинність є інтегральною частиною тотального продукту суспільства, частиною культури. Тому аналіз злочинності повинен здійснюватися в загальній соціальній картині, нарівно з іншими складовими суспільства.

Злочинність є формою поза правової соціальної діяльнійшої активності – субкультури, що виражається через систему духовних стандартів, норм, цінностей, традицій та звичаїв, які забезпечують функціонування злочинного світу, «темної сторони» людства – за К. Юнгом. Це – кримінальний досвід багатьох поколінь, в якому склався певний образ життєдіяльності людей, підпорядкований об'єктивним соціальним закономірностям, сповнений новітніми якостями сучасної цифрової ери. Доводиться констатувати, що ці якості не позбавлені негативної властивості, яка, зокрема, проявляється через інформаційний вплив на суспільство. Негативність такого впливу відображається фактично у ступені «залученості» суспільства у злочинність, що в свою чергу має два вектори: криміналізація населення (кримінальна активність певного контингенту та віктимізація) та протистояння їй.

Незважаючи на відносну, але в той же час масову діджиталізацію соціальних відносин, зокрема й інформаційної сфери, основний сенс

інституту ЗМІ залишився незмінним. В контексті стримування процесів, пов'язаних з криміналізацією суспільства, а саме нейтралізації дії криміногенних факторів через вплив на небажані (відхилені) форми поведінки з метою їх мінімізації, медіа має неабиякий потенціал.

Функціональна корисність медіа проявляється у тому інструментарії, що мають ЗМІ у своєму арсеналі, та є «ключем» дієвості механізмів соціального контролю. Відтак:

- контроль, що реалізується ззовні за допомогою санкцій – просвіта (правове інформування та пропаганда);

- внутрішній контроль, що забезпечується інтеріалізацією соціальних норм та цінностей – популяризація загально визнаних людських цінностей;

- опосередкований контроль, викликається ідентифікацією із референтною правослухняною групою – пропаганда соціально-корисного образу життя;

- контроль, заснований на широкому доступі способів задоволення потреб, альтернативним протиправним – поширення морально-здорових «ідеалів успіху» та законних шляхів їх досягнення.

Оскільки інформація завжди відігравала головну роль у житті людей, виступала і виступає в якості потужного ресурсу суспільного розвитку, соціальне значення інституту медіа сьогодні не тільки зростає, але його функції все більше інтегруються з функціями управлінської системи. Власне, сам інститут є її підсистемою, а точніше елементом системи соціального контролю. В рамках визначеної проблематики, доцільно визначити функціональні можливості медіа інструментів соціального, а отже, й правового впливу на поведінку людини з метою мінімізації небажаних проявів та нейтралізації шкідливого ефекту наслідків.

1. Інформативна функція. Правове інформування є основою впливу та забезпечення нормального функціонування суспільства, що позначає будь-яку організовану передачу інформації щодо юридично, зокрема й кримінологічно, значущих явищ, процесів соціального буття. В такому контексті мета впливу (у підсумку – суспільний прогрес) обумовлена інтересами суб'єктів, яким суспільство надало управлінські та організаційні повноваження, в унормуванні та впорядкуванні суспільних відносин через встановлення певних правил поведінки.

Правове інформування може бути реалізоване у формі пропаганди – поширенні та роз'ясненні правил поведінки (законодавства) у популярній формі широкому загалу. В даному випадку мета впливу обумовлена не тільки управлінською необхідністю, а й потребою суспільства у відповідних правових знаннях.

2. Культуральна функція. Морально-соціальне виховання полягає у прищепленні правил та визначає вплив, що формує культуральний діапазон прийнятності поведінки індивіда та здатність орієнтуватись в просторі і часі суспільних відносин, прогнозувати наслідки своєї поведінки. Ця функція визначається природньою потребою суспільства в цілому та окремих індивідів у розвитку, задоволення якої виявляється можливим лише при нормальному функціонуванні та досягненні відповідного рівня безпеки.

Зазначимо, що розуміння змісту категорії «безпека» включає відсутність небезпеки та наявність стану захищеності життєво важливих інтересів індивіда, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз. Онтологічний аспект аналізу визначає «безпеку» як певну якість буття людини, що визначає мету та результат діяльності людини щодо захисту від загрозових чинників, подій та явищ [22, с. 28].

Іншими словами, соціальна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів окремих громадян, соціальних груп, суспільства загалом, а також системи суспільних цінностей від загроз політичного, економічного, соціального, екологічного та іншого характеру. При цьому головний суспільний інтерес полягає у дотриманні безпеки кожної особистості, забезпеченні добробуту, стабільності інститутів, що гарантують демократію, безпеку та стійкий розвиток суспільства.

3. Організаційно-комунікативна функція. Комунікація спрямована на посилення, підтримання або послаблення зв'язків між донором, комунікатором та реципієнтом інформації, що визначає вплив на організацію поведінки. Через організаційно-комунікативну функцію реалізуються насамперед інтереси менеджерського характеру – спонування до певних дій чи утримання від них шляхом забезпечення реверсивного діалогу населення та управлінського апарату задля оптимізації та вдосконалення суспільних відносин та соціальних інститутів.

4. «Тонізуюча» функція. Створення емоційно-психологічного настрою. Ефект полягає у зміні тієї сукупності психологічних, фізі-

ологічних та інших станів, що формують соціальний настрій через можливість вивільнення стримуваних емоцій та енергії. До речі, емоційне вивільнення було однією з перших функцій, яку співвідносили з медіа-контентом. Аристотель говорив про феномен катарсису (вивільнення емоцій або енергії, що накопичилися), що виникають в результаті перегляду трагічних п'єс. Теорія катарсису широко використовується, як правило, у зв'язку з медіа зображенням насильства.

Але в той же час існує зворотня сторона медіа репрезентацій насильства. Як показують результати досліджень [8], інтенсивне споживання медіа-насильства може викликати такі види психологічних наслідків:

1) «агресивна медіадієта» сприяє зниженню чуттєвості споживача, до медійного зображення насильства та його проявів у реальному житті. Такі наслідки психологи називають «ефектом габітуалізації» (звикання);

2) внаслідок сприйняття сцен насильства у споживачів може сформуватись уявлення, що насильство – цілком прийнятний засіб вирішення конфліктних ситуацій в житті. Таке уявлення укорінюється в свідомості тим сильніше, чим більш драматизованою є медіа репрезентація насильства;

3) впливає на загальні уявлення споживачів про те, якою є соціальна реальність. Такий вплив відбувається тоді, коли споживачі не знайомі з тими аспектами суспільного життя, що зображуються, чи коли, наприклад зміст фільму сприймається ними як щось, що має місце насправді. У цих випадках уявлення можуть бути в значній мірі схожими з медійною картиною світу.

Поряд з цим не зайвим буде вказати на те, що реклама теж вносить свої корективи у сприйняття суспільством навколишнього світу. Американський соціолог Н. Джонс довела, що реклама не стільки створює або заохочує меркантильність, скільки віддзеркалює ціннісні та соціальні настанови, що існують у суспільстві.

Сукупність думок, знань або явищ духовного життя суспільства – «колективна свідомість» – формує психіку людини від народження. Беззаперечно, психічні процеси людини зумовлені біологічно, але визначаються суспільством, адже розвиток психіки людини відбувається під час співпраці з іншими людьми, а основним механізмом

такого розвитку є спілкування. В сучасних умовах основним «зв'язківцем» є медіа, адже потреба в інформації є необхідною базовою потребою особистості, а інформаційні впливи – необхідна умова буття суспільної (колективної) та індивідуальної свідомості, формування людини та її нормальної життєдіяльності.

4. Медіа вплив як об'єкт кримінологічного вивчення

Соціальні потрясіння та виклики новітньої історії змусили людство шукати шляхи пристосування, адаптації зі збереженням нормального функціонування. Вимушене довготривале перебування за умов обмеженого соціально-комунікативного простору або навіть відсутності соціальних контактів актуалізувало потребу в інсоціалізації, тобто бажання, зумовленого необхідністю, населення творчо підійти до виконання своєї соціальної ролі, вводячи нові елементи дії. Так, соціальна ізоляція, спричинена пандемією та військовою агресією російської федерації, стала каталізатором пришвидшення «цифрового» розвитку суспільства.

Як зазначають спеціалісти, сутність сучасного суспільства може бути визначена як інформаційно-комунікативна, що передбачає безперешкодний доступ до інформації й обмін нею, відсутність кордонів, будь-яких рамок комунікації (політичних, географічних, тимчасових), взаємопроникнення ідей і культур, зворотний комунікативний зв'язок [23, с. 157]. Такий стан речей породив проблему складності контролю за динамічністю та розширенням інформаційного середовища. Неконтрольований інформаційний потік не тільки створює загрозу для розвитку особистості, але й загострює відчуття самотності, створює дефіцит живого спілкування.

В умовах сучасної медійної цивілізації у суспільній психології відбуваються суттєві трансформації – на заміну «споживацтву» приходить «культура спостереження». Сьогодні конструювання «кримінальної реальності» у колективній свідомості є сферою медіа впливу. Слід зауважити, що інформаційний вплив завжди носить психологічний характер і визначає поведінку людини опосередковано.

В той же час, складний характер впливу засобів масової інформації на криміналізацію суспільства проявляється у системі кримінологічної детермінації. Відтак, взаємозв'язок між медіа та злочинністю прояв-

ляється головним чином в тому, що масовість споживацької аудиторії сприяє злочинності шляхом негативного впливу на елементи кримінологічної ситуації. До таких елементів можна віднести: а) обставини, зумовлені поведінкою людей; б) потенційних жертв; в) осіб, схильних до скоєння правопорушень (злочинів). І ситуація таким чином якісно перетворюється на криміногенну (віктимогенну) або на кримінальну.

Медіакримінологія сфокусована на дослідженні кримінологічно значущих аспектах діяльності засобів масової інформації, а саме:

- характер спричиненого відповідною інформацією впливу на аудиторію;
- характер наслідків впливу на колективну свідомість і суспільну психологію;
- механізм формування громадської думки відносно системи кримінальної юстиції;
- механізм формування уявлень про злочин і покарання;
- значення поданої інформації у механізмі формування викривлених уявлень про стан злочинності;
- значення поданої інформації у формуванні антисоціальних установок, аномійності суспільства в цілому або окремих груп населення;
- роль засобів масової інформації в поширенні та пропаганді «моралі» злочинного світу й конкретних груп осіб, пов'язаних з організованими злочинними формуваннями тощо.

Виділяють прямі криміногенні прояви діяльності засобів масової інформації:

1) перекручене одностороннє інформування населення про стан злочинності та протидію, що не відповідає дійсності – наприклад, нагнітання атмосфери страху, незахищеності, «кримінального свавілля» або невинуватого заперечення існування проблем, пов'язаних зі злочинністю чи нівелювання їх значення;

2) неповна та неадекватна інформація щодо правової бази протидії злочинності;

3) нав'язування недовіри до правоохоронних органів, зокрема система виконання покарань, судової влади при переважно позитивних «відгуках» про представників «криміналітету»;

4) поширення інформації правового характеру щодо способів вчинення злочинів;

5) формування негативного ставлення до ідеї законності та необхідності дотримання законів, співпраці з державними органами в справі забезпечення безпеки;

6) орієнтація на поведінкові моделі, ціннісні установки в різних сферах життя, що суперечать існуючим нормам і загальноприйнятій моралі;

8) створення уявлень про неефективність та неспроможність права та марність норм моралі, масовість порушень закону як ефективного засобу швидкого досягнення матеріальних благ, успіху в житті;

9) пропаганда способу життя «злочинного світу» та його ідеології;

10) сприяння збідненню духовної сфери, що сприяє порушенню правових і моральних норм – наприклад, демонстрація способу життя богемі з пропагандою наркотиків, алкоголю, розпусти, всюдозволенисті, ненормативної лексики, влади грошей та їх пріоритету над людиною як особистістю;

11) стигматизація потерпілих – *victimblaming* або створення «народних дияволів» – *folk devils*;

12) применшення суспільної небезпечності певних видів злочинної активності – наприклад, формування уявлення про те, що особи, які вчиняють економічні злочини – «не злочинці» або недооцінка злочинної необережності.

Криміногенний вплив ЗМІ на свідомість і волю людей може носити умисний чи необережний характер.

Умисним криміногенним впливом може бути пряме, адресне (персоніфіковане) заподіяння шкоди (посягання) конкретній особі або втягнення жертви в психосоціальні відносини зі злочинцем, наприклад, інформація про надання інтимних послуг; запрошення прийняти участь в різноманітних акціях та розіграшах тощо.

Відсутність наміру заподіяння шкоди публікацією у засобах масової інформації не виключає інших негативних наслідків. Такі наслідки можуть бути супутніми негативними щодо цільового – передбачуваного, запланованого результату. В літературі зазначений «необережний» медіа вплив називається дисфункціональним [24, с. 16]. Криміногенність в такому випадку обумовлюється цілою низкою ефектів.

По-перше, це так званий «наркотизуючий ефект», що виникає в результаті інформаційного перенасичення, коли отримані знання зали-

шаються в пасивному стані, оскільки часу на реалізацію інформації в діяльність не залишається та вона багато в чому йде у сприйняття.

По-друге, «ефект приватизації», тобто дисфункціональний медіа ефект, що є результатом збільшення обсягу приголомшливої інформації – сенсаційних та видовищних повідомлень, шокуючих прогнозів щодо злочинності. Таким чином створюється стресогенна психотравмуюча ситуація багато в чому незрозумілою безвиході, на яку неможливо вплинути, що викликає почуття страху, змушує переключати свою увагу на питання забезпечення власної безпеки, збереження життя, здоров'я, майна тощо. Приватне ж життя виступає своєрідним захистом від можливих небезпек соціальної реальності, оскільки в умовах суспільних негараздів людина особливо цінує особисті взаємини.

Страх перед злочинністю є емоційним виразом свідомого і несвідомого сприйняття особою та суспільством свого рівня захищеності, але, тим не менш, залишається суб'єктивним відношенням, становленню якого сприяють особисті переконання і цінності, а також різноманітні зовнішні фактори, що «допомагають» нормалізувати та зміцнити ці думки.

Сучасні дослідники звертають увагу на те, що джерелом масових емоційних станів, зокрема страху, розпачу, розчарування, колективних фобій, зокрема, й страху перед злочинністю є неможливість прогнозувати та усвідомлювати власне майбутнє. На думку науковців, вказані масові стани вже вказують на певну первинну психічну обробку три-можного досвіду суспільною свідомістю [25].

Засоби масової інформації є одним із наймогутніших агентів щодо посилення страху перед злочинністю. Надмір сенсації, що пропонується, породжує гіперболярний, та, в переважній більшості випадків, ілюзорний, образ злочинності. Відтак, чим сильніше страх населення перед злочинністю, тим нижче рівень безпеки в суспільстві.

В результаті перенасичення шокуючою інформацією у суспільній свідомості виникає «межа терпіння», що виражається у протилежності – негативній реакції на інформацію, реакції супротиву, небажанні слідувати порадам та інструкціям найближчого оточення і макросоціуму. Відбувається не тільки різке зниження здатності до адекватного сприйняття інформації, але й поява відчуття протесту. Такий результат, прямо протилежний очікуваному, називається «ефект бумеранга».

Так як засоби масової інформації є елементом системи соціального контролю, медіа справляє вплив на процеси пов'язані із становленням особистості, включенням в соціум, як от соціальна адаптація та інтегрування. Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. Але в разі зворотної негативної «дії» вплив набуває деструктивності і в такому випадку виражається в «примусовій» соціалізації. Як правило, примусова соціалізація викликає у людини опір і здійснюється пасивно, добровільна ж соціалізація здійснюється активно і зацікавлено.

Негативна або примусова соціалізація розглядається як псевдоінтеграція індивіда на основі феномену свідомого конформізму – особа формально сприймає і відтворює стосунки свого оточення, створюючи видимість просоціального члена суспільства, однак система її ціннісних орієнтацій не відповідає загальноприйнятій, відхиляючись у бік споживацького, маніпулятивного ставлення до матеріальних і духовних цінностей соціуму, в якому вона живе.

Негативну соціалізацію можна також розглядати як прийняття особистістю системи деструктивних моральних норм. Цей варіант проявляється, як правило, внаслідок тривалого перебування в межах неформальних криміногенних субкультур.

У перехідних суспільствах часто простежується явище ресоціалізації – докорінної зміни соціального середовища, яке зумовлює необхідність особистості пристосуватися до нових соціальних обставин, норм і цінностей. Це болісний процес, який нерідко вимагає цілковитої зміни поглядів на суспільство, переоцінки свого життя, руйнування попереднього і нового світорозуміння, розриву з традиційними культурними цінностями, необхідності брати на себе незвичну соціальну роль тощо.

В умовах ж глобалізації сила, з якою чиниться вплив такого дисфункціонального ефекту як примусова соціалізація, підвищується в геометричній прогресії. Динамічність переміщення людей в просторі викликає «розмивання» культурних кордонів і, як наслідок, відносно автономні соціальні спільноти проникають одна в одну, зазнають відповідної трансформації – відбувається змішування культур. Залучаючись до соціального життя іншої культури, особа змінює свій статус і соціальну роль. В такому випадку до освоєння соціальної ролі її при-

мушують життєві обставини або необхідність виконання соціальної ролі пропонується соціальними інститутами незалежно від бажання самої особи. В залежності від результату соціалізація особистості може бути визнана або позитивною, коли освоюються легітимні і схвалювані суспільством соціальні ролі, або негативною, коли особа освоює ті соціальні ролі, які суспільством не схвалюються або визнані нелегітимними.

Ще у 1933 році американським вченим Т. Селліном була розроблена кримінологічна теорія, суть якої зводиться до пояснення причин злочинності через призму невідповідності культурних зразків світосприйняття та поведінки (системи релігійних, етичних, правових норм тощо) різних груп населення, які з тих чи інших причин вимушені проживати на одній території. Застосування теорії конфлікту культур дозволяє пояснити підвищену злочинну активність з одного боку, та підвищений рівень віктимності – з іншого серед представників деяких діаспор за межами країн свого корінного проживання [8].

Взявши за основу концепцію конфлікту культур американський вчений А. Коен переніс увагу на конфліктні взаємодії окремих субкультур з материнськими культурами (теорія субкультур). Найбільш гострі соціальні наслідки, зокрема, криміналізацію суспільства викликає поширення елементів кримінальної субкультури, яка відіграє роль не лише відособлення маргінальних елементів за критерієм причетності до злочинної діяльності, а й сприяє спадкоємності звичаїв, традицій, способів організації життєдіяльності кримінального середовища, а й відтак відтворенню злочинності.

Причини живучості злочинності, поширеності кримінальної ідеології в сучасному суспільстві можуть бути досліджені через механізми зворотного впливу злочинності на суспільство, а саме через вплив засобів масової інформації. Сформувалось специфічне соціально-психологічне явище, так звана «справжня» злочинність (*true crime*). Мова йде про образ злочинності, створений медіа, що суттєво відрізняється від реальної злочинності, з якою зіштовхується кожний.

Відомо, що проблема злочинності є вкрай популярною, але у переважній більшості випадків різноманітними медіа жанрами висвітлюються тяжкі насильницькі злочини, в результаті чого в населення складається враження про те, що злочинність – це в основному замовні

вбивства, захоплення заручників, терористичні акти, звалтування. Проте в реальному житті кількість таких злочинів не перевищує 1-2% [26]. Відтак, у населення формується страх перед злочинністю, а у неповнолітніх, через поширеність подібних сюжетів, – думка про всесильність і впливовість «злочодіїв».

Доступ до засобів масової інформації надав можливість «злочинному середовищу» нав'язувати суспільству свої зразки поведінки, свого часу ставши стереотипними. Наприкінці XX – початку XXI століть соціологами визначалась значна поширеність кримінальної субкультури, що фактично стала своєрідним цивілізаційним маркером – стигмою більшості суспільств пострадянського простору. Укорінення «криміналітету» в тканині суспільного життя спричинило суттєві деформації, зокрема щодо цінностей та культури: жаргону, манер, смаків тощо, що в свою чергу породили толерантність до корупції та аномію загалом, а й відтак, зниження рівня взаємної довіри в суспільстві [27].

Не останню роль в детермінаційному механізмі криміналізації суспільства відіграють засоби масової інформації, також, зокрема щодо так званого ефекту «романтизації злочинного світу».

Складні питання кримінальної поведінки розглядаються із різним ступенем компетентності, глибини проникнення в причинно-наслідковий механізм злочину, правдивості в зображенні особистості злочинців. Все це позначається на формуванні ціннісних орієнтаційних настанов, поглядів, суджень осіб, які є споживачами «кримінального» медіа контенту.

Криминологи особливо підкреслюють ту обставину, що стереотипізація злочинності в свідомості, тобто ставлення до неї з певних моральних позицій, починає відбуватись вже в ранньому віці. Слід зазначити, що в криминології дана проблема частіше всього обговорювалась в контексті криминогенного впливу ЗМІ на неповнолітніх [28; 29].

Відтак, медіа сфера, як і будь-яка інша сфера соціального, має певну специфіку, що зі свого боку обумовлює й особливості злочинності. Природа таких особливостей пояснюється функціонуванням інституту масової інформації, специфічними властивостями сучасних медіа технологій. Ці технології спрямовані на забезпечення нормального функціонування суспільства, однак разом з тим становлять чималу небезпеку для суспільства, чим, зокрема можуть мати місце

потенційні та реальні загрози стану інформаційно-психологічної захищеності як конкретної особи, так і суспільства загалом. Під інформаційно-психологічною безпекою розуміється стійкий стан захищеності особистості від негативних інформаційних впливів, що здатні змінювати психічні стани і психологічні властивості людини. Таким чином, психологічний вплив інформаційного середовища викликає не тільки позитивний, а й негативний психологічний ефект.

Як відмічають спеціалісти, маніпуляція людьми за допомогою різних засобів і технологій інформаційно-психологічного впливу стало поширеним в суспільстві [23, с. 200]. Загроза інформаційно-психологічній безпеці особистості і пошук можливостей психологічного (та й правового) захисту від механізмів її дії стає не тільки теоретичною проблемою, але й потребою сучасної людини у процесі життєдіяльності.

Беззаперечно, що негативним інформаційно-психологічним ефектом є вплив інформації на психіку і свідомість людини. Маніпуляція свідомістю – це специфічна форма управління, механізм дії якої опосередкований наступними стадіями:

I стадія – посилення існуючих у свідомості людей ідей, установок, цінностей;

II стадія – вплив на емоційне та практичне відношення до конкретного явища;

III стадія – кардинальна зміна життєвих установок через повідомлення нових, сенсаційних, незвичайних та надзвичайно важливих відомостей.

При цьому джерелами інформаційно-психологічних загроз є:

– обсяг, повнота, кількість інформації, точність, доступність, своєчасність надходження до споживачів;

– адекватність характеристик інформації та їх потоків до параметрів органів чуттів, властивостям уваги, пам'яті;

– наявність в інформаційних потоках специфічних засобів, що цілеспрямовано змінюють психофізіологічні стани значних мас населення;

– наявність в інформаційному середовищі модифікованих носіїв інформації, що впливають безпосередньо на фізіологічні носії.

А основні особистісні фактори інформаційно-психологічного ризику становлять:

– «незрілість» особистості, що виражається в нездатності до самостійного, свідомого вибору інформації, релевантної власним змінам, переконанням і планам;

– установки особистості на готовність до сприйняття маніпулятивних інформаційних впливів;

– розлади функцій головного мозку, психічні відхилення та аномалії;

– соціальний тиск, що сприяє підвищенню навіюваності – сугестивності [23, с. 230].

До речі, дослідження показують, що при тривалому інформаційному впливі, що перевищує допустимий для конкретної людини поріг, розвивається інформаційне перенавантаження, яке може призвести до стомлення нервових центрів та як наслідок викликати гальмування у сприйнятті та реакціях [30].

Отже, небезпечний вплив інформаційного простору на індивідуальну свідомість може мати своїми наслідками:

– зміни психіки, психічного здоров'я людини. Показником змін в даному контексті є втрата адекватності щодо відображення світу у свідомості й індивідуальному ставленні до реальності. В разі, коли форми відображення дійсності спрощуються, реакції грубішають, здійснюється перехід від вищих потреб (у самоактуалізації, соціальному визнанні) до нижчих (фізіологічних, побутових), відбувається деградація особистості;

– зміни в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни спричиняють антисоціальні вчинки, аж до вчинення злочину, й становлять небезпеку для усього суспільства.

Ноам Хомський склав список способів маніпулювання свідомістю, що застосовуються через засоби масової інформації:

1. Відволікання уваги від важливих проблем і рішень за допомогою постійного насичення інформаційного простору малозначними повідомленнями. «Замість поширення важливих знань в області сучасних філософських течій, передової науки, економіки, психології, нейробіології і кібернетики інформаційний простір наповнюється новинами спорту, шоу-бізнесу, містики та інших інформаційних складових, заснованих на реліктових людських інстинктах від еротики до жорсткої порнографії та від побутових сюжетів до сумнівних способів легкої і швидкої наживи».

2. Створення «моральної паніки» через певну ситуацію (зчаста штучно створену) та формування суспільної думки про нагальну потребу вжиття заходів щодо її вирішення. «Наприклад, викликати якусь економічну, терористичну або техногенну кризу, щоб змусити людей в своїй свідомості вжити заходів щодо ліквідації її наслідків, нехай і через порушення їх соціальних прав та обмеження свобод, як необхідного посилення заходів безпеки».

3. Поступове, поетапне та пролонговане впровадження непопулярних заходів. «Саме таким чином були глобально нав'язані принципово нові соціально-економічні умови (неолібералізм) в 1980-х і 1990-х роках. Зведення до мінімуму функцій держави, приватизація, нестабільність, масове безробіття, зарплата, яка вже не забезпечує гідне життя. Якби все це відбулося одночасно, то напевно привело б до революції».

4. Відтермінування реалізації непопулярних заходів у часі дозволяє суспільству звикнути з думкою про зміни та прийняти їх. «Ще один спосіб продавити непопулярне рішення полягає в тому, щоб представити його в якості «болючого і необхідного» і домогтися в даний момент згоди громадян на його здійснення в майбутньому. Набагато простіше погодитися на будь-які жертви в майбутньому, ніж в сьогодні».

5. Використання простих (зчаста – примітивних) мовних зворотів. А саме в практиці ЗМІ широко використовуються такі методи, коли ставлення аудиторії до тих чи інших явищ довікля формується за допомогою спрощених вистав (стереотипів, іміджу, міфів, чуток), які впроваджуються в потік «організованих» новин, автоматично викликаючи в масовій свідомості або негативну, або позитивну реакцію на конкретну подію. «Якщо хтось звертається до людини так, як ніби їй 12 років, то в силу сугестивності у відповіді або реакції цієї людини також буде відсутня критична оцінка, що характерно для дітей».

6. Зниження здатності до раціонального аналізу та критичного осмислення через вплив на емоції. При цьому маніпулятивний вплив організовується так, щоб думка, уявлення, образ безпосередньо входили у сферу свідомості та закріплювалися в ній як дані, безперечні й уже доведені. Це стає можливим при підміні активного відношення психіки до предмета комунікації навмисно створеною пасивністю сприйняття. «Емоції – ворог логіки».

7. Популяризація образу пересічності (стереотипізація поведінки) задля уніфікації способів мислення, оцінки й реагування великих мас, що призводить до поступової втрати самоідентифікації та деперсоніфікації. «Скандали, жовта преса, популістські акції – все це корисно для досягнення однієї мети: не допустити, щоб люди мали можливість розширити свою свідомість до безкрайніх просторів реального світу».

8. Формування стану пригніченості через культивування почуття провини, що призводить до потурання та терпимості. «В результаті замість того, щоб повстати..., людина починає займатися самознищенням, звинувачуючи у всьому самого себе, що викликає пригнічений стан, що приводить, в тому ж числі, до бездіяльності» [31].

Особливу увагу необхідно звернути на маніпулятивний потенціал глобальної соціально-комукаційної мережі Інтернет. Дослідниками зазначається, що інформаційно-комунікативне суспільство при всіх позитивних аспектах його організації є ідеальним середовищем для здійснення всякого роду маніпулювань і сугестивних впливів на окрему особистість і різні співтовариства, насамперед мережеві. Так, особливості організації мережі створюють сприятливі умови для сугестивного впливу на індивіда, мережеві співтовариства та більш глобально – на світове співтовариство в цілому. За допомогою Інтернету поширюється значна кількість матеріалів, споживання яких призводить до девальвації духовних цінностей, деформації свідомості; інформація виступає як важливий стимулятор змін у суспільстві, формуючи, змінюючи «інформаційну свідомість» й управляючи нею [32, с. 549].

В Інтернеті маніпулятивні впливи є вкрай ефективними в силу високої довіри до неофіційних ресурсів мережі, можливості залучити аудиторію демонстрацією шляхів вирішення проблем, формування мережевих співтовариств, де взаємовідносини налаштовані на довіру, симпатію, співчуття й розуміння, що знижує рівень критичності в сприйнятті інформації. Ефективності впливу сприяє також масовість споживацької аудиторії – соціальна мережа – співтовариство постійних користувачів певного мережевого ресурсу, об'єднаних спільними нормами й цілями взаємодії.

Найбільш значним деструктивним наслідком функціонування Інтернету може бути його криміногенний та психотравмуючий вплив. Неодноразово підкреслювалось, що інформаційні переважання,

тобто великий об'єм інформації, що споживається призводить до перетомлення та нервових розладів. Останні можуть викликати конфліктні ситуації, частина з яких в результаті набуває кримінальний характер. Під впливом безконтрольного користування ресурсами Інтернету, з урахуванням тривалості, частоти, інтенсивності споживання та характеру тієї чи іншої інформації, може відбутися суттєва деформація особистості, моральних та психологічних рис. Типовим стає наслідування поширеним поведінковим моделям чи окремим персонажам.

Отже, за допомогою медіа значно розширюється коло постраждалих від маніпулятивного впливу на них. Сама маніпуляція завдяки особливим властивостям медіа, з одного боку, і психічним особливостям людини – з іншого, легко сприймається споживачами масової інформації, що породжує серйозні проблеми щодо безпеки суспільства.

3. Антикриміногенні потужності медіа: можливості використання

За оцінками спеціалістів, повномасштабна війна на території України несе серйозні загрози психологічному здоров'ю і благополуччю більшості населення. Протидія цим загрозам та подолання їх деструктивних наслідків вимагає організації національної системи заходів зі збереження та відновлення психологічного здоров'я громадян, основний потенціал яких, зосереджений саме «в руках» медіа. Зокрема, наприклад, реалізація широкомасштабної психоедукаційної кампанії в ЗМІ, спрямованої на популяризацію культури турботи про психологічне здоров'я та розробка єдиних стандартів інформаційного висвітлення подій війни з метою уникнення вторинної травматизації аудиторії через медіа, на думку фахівців будуть слугувати надійним підґрунтям морального благополуччя суспільства [33].

Оскільки злочинність – продукт суспільства, результатом об'єктивно існуючих в ньому протиріч, завдання її повної ліквідації, остаточного викорінення її причин та умов є нереалістичною. Суспільство змушено миритися з існуванням злочинності як неминучим злом. Але подолання найбільш деструктивних тенденцій злочинності та локалізація найнебезпечніших її проявів, нейтралізація криміногенних чинників, отже – забезпечення безпеки громадян та суспільства цілком до снаги сучасній Україні.

Засоби масової інформації мають особливе значення в процесах, пов'язаних із обмеженням та стримуванням кримінальної активності (тож й віктимізації населення), так як у своїй діяльності вони «природно» пристосовані до справлення певного психологічного впливу на численні та порівняно сталі аудиторії. Медіа спроможні донести інформацію (а разом з нею зчинити вплив) навіть на осіб, про яких відомо лише те, що вони належать до однієї чи іншої групи споживачів.

Доцільність використання антикриміногенних потужностей засобів масової інформації виявляється також у тому, що сьогодні медіа мають авторитет та високу оцінку суспільної вагомості серед населення різних форматів. Більше того, дослідження показали, що наразі відбувся ріст довіри до ЗМІ, хоча з доволі різкою зміною каналів комунікацій і отримання інформації громадянами. І якщо довіра до національних та місцевих медіа виросла, то частота споживання їх новинного контенту – навпаки зменшилась, що є основною особливістю воєнного часу. Натомість спостерігається значний ріст споживання у соціальних медіа – груп і каналів в месенджерах (з 11 до 41%), а також в YouTube (з 21 до 29%) [34; 35].

Діяльність інституту ЗМІ має важливі суспільно-політичні наслідки, оскільки характер інформації, адресованої масовій аудиторії, визначає значною мірою її ставлення до дійсності та скеровує суспільні процеси. Сучасні медіа не лише поширюють інформацію, у такий спосіб будучи й засобом спілкування, а також пропагують ідеї, погляди, вчення, соціальні програми та слугують інструментом соціального контролю.

У справі стримування криміналізації суспільства та загалом превентивного впливу на злочинність, залучення антикриміногенних ресурсів сучасних медіа допомагає вирішити низку проблем, зокрема таких як: формування правосвідомості та правової культури населення; інформування громадськості щодо ефективності державної політики у сфері протидії злочинності, зокрема діяльності органів кримінальної юстиції; забезпечення необхідної публічності та прозорості державної влади; забезпечення реверсивного діалогу у вирішенні проблем забезпечення безпеки; сприяння у виробленні оптимальних проактивних стратегій протидії процесам криміналізації; розширення джерел інформації, необхідної для виконання завдань щодо забезпечення безпеки тощо.

Інформування населення про вчинені кримінальні правопорушення та про стан злочинності в цілому, а також щодо реалізації превентивних та контрзаходів, з одного боку, є формою реалізації права громадян на інформацію про те, що відбувається в суспільстві, а з іншого – необхідною умовою для забезпечення сприятливого клімату у взаємодії між правоохоронними органами й іншими інституціями, що виконують кримінологічні (превентивні) функції, населенням та медіа.

4. Висновки

Публікації та репрезентації на «кримінальну» тематику в переважній більшості мають сенсаційне «обрамлення», в яких на розгляд громадськості подається інформація про результативність політики, включаючи правотворчість, правореалізацію та, знову ж таки, превентивну практику, висловлюються юридично компетентні судження й надаються оцінки, що орієнтує суспільство, формує правосвідомість та просвічує. При цьому поширення інформації про «резонансні» злочини або висвітлення в засобах масової інформації сучасного стану й характеру злочинності суттєво впливає на віктимізацію суспільства в бік нагнітання або, навпаки, усунення біопсихосоціальних особистісно небезпечних станів. Зазначене також поширюється й на сферу взаємовідносин громадськості – в контексті довіри чи недовіри – та кримінальної юстиції. Отже, медіа вплив може бути корисним для стимулювання соціальноактивної поведінки потенційних потерпілих від злочину, організації справедливого поводження з жертвами злочинів як способу зміни системних взаємозв'язків й організації більш ефективного контролю над злочинністю.

Стійкість взаємодії між злочинністю та суспільством не в останню чергу забезпечується сучасним інформаційним простором, що безпосередньо сприяє відтворенню самої злочинності. Але у зв'язку із динамічністю та різноплановістю суспільного, зокрема технологічного прогресу, не вбачається наразі можливим, більше того доцільним, вироблення єдиного універсального погляду щодо наслідків широкого поширення через медіа інформації стосовно механізмів зворотного впливу злочинності на суспільство.

Всеосяжність та функціональність медіа в сучасному суспільстві, актуалізували потребу в кримінологічному аналізі змісту інформації,

що поширюється в суспільстві, а також соціальних та психологічних наслідків медіа зображення злочинності. Особливо наслідків пов'язаних з криміналізацією суспільної свідомості.

Використання релевантних медіа впливу надбань кримінологічної науки сприятиме більш широкому розумінню злочинності та девіацій. Відтак, й питань, пов'язаних з формуванням «образу» злочинності у суспільній свідомості засобами масової інформації через новини, журналістику, ток-шоу, кіно, телебачення та подкасти, що в умовах цифрової ери, є джерелами формування моральних фільтрів, «ідеалів успіху», стереотипів поведінки, уявлень про норму чи відхилення.

Враховуючи вищевикладене, вся медіа сфера потребує перманентного морального оздоровлення через реалізацію заходів, спрямованих насамперед на мобілізацію громадських та державних резервів щодо формування у суспільства високих моральних цінностей, забезпечення соціальної та правової захищеності.

Список літератури:

1. Мережі і мережеві війни: майбутнє терору, злочинності та бойових дій / за ред. Дж. Арквілли, Д. Ронфельдта. Київ : Києво-Могилянська академія, 2005. 350 с.
2. Бугера О. І. Проблеми використання засобів масової інформації для запобігання злочинів серед неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2006. 20 с.
3. Денисов С. Ф., Напиральська О. І. Формування злочинної поведінки молоді через засоби масової комунікації : монографія. Запоріжжя, 2012. 535 с.
4. Д'ячкова М. О. Засоби масової інформації як кримінологічний феномен : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2018. 207 с.
5. Lombroso, C. *Criminal Man*. Duke University Press. 2006. URL: <https://pdfcoffee.com/cesare-lombroso-criminal-man-duke-university-press-2006-pdf-free.html>
6. Ferri, En. *Criminal Sociology*. Gutenbergës Etext. 1996. URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/477/pg477.html>
7. Schuessler, K. (Ed.). *Development of the Theory, Edwin H. Sutherland on Analyzing Crime*. Chicago : University of Chicago Press, 1973.
8. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації. Львів : Літопис, 2010. 583 с.
9. Шевчук Т. Теорії детермінації злочинності : Кримінологічний довідник. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. URL: <https://visnikkau.webnode.com.ua/news/teoriji-determinatsiji-zlochinnosti>
10. Юридична енциклопедія : у 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3. 792 с.

11. Mass Media and Crime. 2020. URL: <https://law.jrank.org/pages/1578/Mass-Media-Crime-Journalism.html>
12. Ross, E. *Social control. A survey of the foundations of order*. New York : The Macmillan Company, 1918. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Social_Control.html
13. Mayhew, L. H. (Ed.). *Talcott Parsons on institutions and social evolution. Selected Writings*. 2005. URL: <http://en.bookfi.net/book/1098816>
14. Hayward, K. Five Spaces of Cultural Criminology. *The British Journal of Criminology*. 2012. 52(3), 441–462.
15. Комісарчук Р. Конструктивізм в криміналістиці. *Приватне та публічне право*. 2019. Вип. 3. С. 116–122.
16. Henry S., Milovanovic D. *Constitutive Definition of Crime: Power as Harm. What is Crime? Controversies over the Nature of Crime and What to Do about It*. Rowman and Littlefield. 2001.
17. Шандра Б. Релігійно-духовний та філософський підходи до вирішення проблеми злочинності. Venice, Italy 3-14 June, 2019. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua>
18. Cohen S. *Folk Devils & Moral Panics. The Creation of the Mods and Rockers*. Oxford : Basil Blackwell, 1990.
19. Коул Н. Л. Соціологічне розуміння моральної паніки. *Socmedarch*. 2023. February, 21. URL: <http://uk.socmedarch.org/moral-panic-3026420-2978>
20. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. 712 с.
21. Цимбалюк М. М., Шандра Б. Б. Філософсько-правова характеристика злочинності: соціокультурні реалії : монографія. Львів : Ліга-прес, 2016. 254 с.
22. Федчун Н. О. Кримінологічна безпека мореплавства та кримінально-правові засоби її забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2014. 200 с.
23. Сугестивні технології маніпулятивного впливу : навч. посібник / В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Л. Ф. Компанцева та ін.; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. Київ, 2011. 248 с. URL: https://www.dut.edu.ua/uploads/1_1353_77641912.pdf
24. Franko K. *Globalization and Crime*. London : SAGE Publication Ltd., 2007.
25. Ющенко І. М. Зміни в ієрархічній структурі актуальних страхів молоді в контексті викликів сучасного світу. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія : Психологія*. 2021. Т. 32 (71). № 6. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.6/03>
26. Crime reporting introduction. The news manual. Vol. 2: Advanced reporting. Ch. 35. *The news manual. A professional resource for journalists and media*. URL: https://www.thenewsmanual.net/Manuals%20Volume%202/volume2_35.htm
27. Крупник Л. Маркер відсталості. *Український тиждень*. 2020, 16 липня. URL: <https://tyzhden.ua/marker-vidstalosti>
28. Юзікова Н. С. Злочинність неповнолітніх: особливості, сучасні тенденції та заходи запобігання і протидії їй : монографія. Дніпро, 2016. 510 с.
29. Дрьомін В. М. Кримінологія інформаційного мегапростору. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса,

17 вересня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 372–375. URL: <https://hdl.handle.net/11300/21993>

30. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник : навч. посібник. Київ, 2020. 418 с.

31. 10 страшних трикутків, за допомогою яких контролюють маси. Розповідає Ноам Хомський. *Coma*. URL: <https://coma.in.ua/36573>

32. Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти) : підручник / В. В. Остроухов, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк та ін.; за ред. Є. Д. Скулиша. Київ, 2010. 776 с.

33. Українці оцінюють свій психологічний стан на досить високому рівні, – дослідження. *Національна платформа стійкості та згуртованості*. 2022. 22 вересня. URL: <https://np-resilience.com.ua/news/ukraintsi-sub-iektyvno-otsiniuiut-svij-psykholohichnyj-stan-na-dosyt-vysokomu-rivni-doslidzhennia/>

34. Рік війни: як змінився портрет українців і України. *Українська правда*. 2023. 22 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/02/22/7390482/>

35. Інститут масової інформації. URL: <https://imi.org.ua/>

References:

1. Arcwill, J. & Ronfeld, D. (Ed.). (2005). *Merezhi i merezhevi viiny: maibutnie teroru, zlochynnosti ta boiovykh dii* [Networks and network wars: the future of terror, crime and warfare]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. (in Ukrainian)

2. Buhera O. I. (2006). *Problemy vykorystannia zasobiv masovoi informatsii dlia zapobihannia zlochiniv sered nepovnoletnikh* [Problems of using mass media in prevention of crimes among minors]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Kyiv. (in Ukrainian)

3. Denysov S. F. & Napyralska O. I. (2012). *Formuvannia zlochynnoi povedinky molodi cherez zasoby masovoi komunikatsii: monohrafiia* [Formation of criminal behavior of youth by mass media: monograph]. Zaporizhzhia. (in Ukrainian)

4. Diachkova M. O. (2018). *Zasoby masovoi informatsii yak kryminolohichniy fenomen* [Mass-media as a criminological phenomem]: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Odesa. (in Ukrainian)

5. Lombroso, C. (2006). *Criminal Man*. Duke University Press. Available at: <https://pdfcoffee.com/cesare-lombroso-criminal-man-duke-university-press-2006-pdf-free.html>

6. Ferri, En. (1996). *Criminal Sociology*. Gutenbergës Etext. Available at: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/477/pg477.html>

7. Schuessler, K. (Ed.). (1973). *Development of the Theory, Edwin H. Sutherland on Analyzing Crime*. Chicago: University of Chicago Press.

8. Mak-Kveil, D. (2010). *Teoriia masovoi komunikatsii* [Mass communication theory]. Lviv: Litopys. (in Ukrainian)

9. Shevchuk T. (2018). *Teorii determinatsii zlochynnosti. Kryminolohichniy dovidnyk* [Theories of Crime. Criminology handbook]. *Visnyk kryminolohichnoi asotsiatsii Ukrainy – Criminology Association of Ukraine Bulletin*. Available at: <https://visnikkau.webnode.com.ua/news/teoriji-determinatsiji-zlochinnosti> (in Ukrainian)

10. Shemshuchenko Yu. S. (ed.) (2001). *Yurydychna entsyklopediia* [Legal encyclopedia] (Vol. 3). Kyiv: Ukr. entsyklopediia im. M. P. Bazhana. (in Ukrainian)
11. Mass Media and Crime (2020). Available at: <https://law.jrank.org/pages/1578/Mass-Media-Crime-Journalism.html>
12. Ross, E. (1918). *Social control. A survey of the foundations of order*. New York: The Macmillan Company. Available at: https://books.google.com.ua/books/about/Social_Control.html
13. Mayhew, L. H. (Ed.). (2005). *Talcott Parsons on institutions and social evolution. Selected Writings*. Available at: <http://en.bookfi.net/book/1098816>
14. Hayward, K. (2012). Five Spaces of Cultural Criminology. *The British Journal of Criminology*, 52(3), 441–462.
15. Komisarchuk R. (2019). Konstruktivizm v kryminalistytsi [Constructivism in Criministics]. *Pryvatne ta publichne pravo – Private and public law*, vol. 3, pp. 116–122. (in Ukrainian)
16. Henry, S. & Milovanovic, D. (2001). *Constitutive Definition of Crime: Power as Harm. What is Crime? Controversies over the Nature of Crime and What to Do about It*. Rowman and Littlefield.
17. Shandra B. (2019, June 3). Relihiino-dukhovnyi ta filozofskyi pidkhody do vyrishennia problemy zlochynnosti [Religious-spiritual and Philosophical Approaches in Crime Problem Solving]. *Electronic resources*. Available at: <https://dspace.uzhnu.edu.ua> (in Ukrainian)
18. Cohen, S. (1990). *Folk Devils & Moral Panics. The Creation of the Mods and Rockers*. Oxford: Basil Blackwell.
19. Koul N. L. (2023, February 21). Sotsiologichne rozuminnia moralnoi paniky [Sociological Understanding of Moral Panics]. *Socmedarch*. Available at: <http://uk.socmedarch.org/moral-panic-3026420-2978> (in Ukrainian)
20. Zakaliuk A. P. (2007). *Kurs suchasnoi ukrainiskoi kryminolohii: teoriia i praktyka* [Course of modern Ukrainian criminology: theory and practices]. Kyiv: In Yure. (in Ukrainian)
21. Tsybaliuk M. M. & Shandra B. B. (2016). *Filosofsko-pravova kharakterystyka zlochynnosti: sotsiokulturni realii: monohrafiia* [Philosophy and legal characteristics of crime: socio-cultural reality: monograph]. Lviv: Liha-pres. (in Ukrainian)
22. Fedchun N. O. (2014). *Kryminolohichna bezpeka moreplavstva ta kryminalno-pravovi zasoby yii zabezpechennia* [Criminological maritime safety and criminal-legal remedies of its ensuring]: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Odesa. (in Ukrainian)
23. Petryk V. M., et al (2011). *Suhestyvni tekhnolohii manipulyativnoho vplyvu: navch. posibnyk* [Suggestive technologies of manipulative influence: training manual]. In Ye.D. Skulysh (Ed.) Kyiv. Available at: https://www.dut.edu.ua/uploads/l_1353_77641912.pdf (in Ukrainian)
24. Franko, K. (2007). *Globalization and Crime*. London: SAGE Publication Ltd.
25. Yushchenko I. M. (2021). Zminy v ierarkhichnii strukturi aktualnykh strakhiv molodi v konteksti vyklykiv suchasnoho svitu [Changes in the Hierarchical Structure of Yourth Current Fears in the Context of Modern World's Challenges].

Vcheni zapysky TNU im. V. I. Vernadskoho. Serii: Psykholohiia – Scientific notes of TNU named after V. I. Vernadskii, vol. 32 (71), no. 6. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.6/03> (in Ukrainian)

26. Crime reporting introduction. The news manual. Vol. 2: Advanced reporting. Ch. 35. *The news manual. A professional resource for journalists and media*. Available at: https://www.thenewsmanual.net/Manuals%20Volume%202/volume_2_35.htm

27. Krupnyk L. (2020, July 16). Marker vidstalosti [The Marker of Backwardness]. *Ukrainskyi tyzhden – Ukrainian week*. Available at: <https://tyzhden.ua/marker-vidstalosti>. (in Ukrainian)

28. Yuzikova N. S. (2016). *Zlochynnist nepovnlitnikh: osoblyvosti, suchasni tendentsii ta zakhody zapobihannia i protydii yii: monohrafiia* [Juvenile delinquency: features, modern trends and preventive & counteraction measures: monograph]. Dnipro. (in Ukrainian)

29. Dromin V. M. (2018). Kryminolohiia informatsiinoho mehaprostoru [Criminology of Information Megaspace]. *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy: Mizhnarodna naukovo-praktichna konferenciya* (Odesa, September 17th, 2018). Odesa. Available at: <https://hdl.handle.net/11300/21993> (in Ukrainian)

30. Prykhodko Yu. O. & Yurchenko V. I. (2020). *Psykholohichniy slovnyk-dovidnyk: navch. posibnyk* [Psychological reference dictionary: training manual]. Kyiv. (in Ukrainian)

31. 10 strashnykh triukiv, za dopomohoiu yakykh kontroliuiut masy. Rozpovidaie Noam Khomskiy [10 Terrible Tricks by Which the Masses Are Controlled. Narrated by Noam Chomsky]. *Coma*. Available at: <https://coma.in.ua/36573> (in Ukrainian)

32. Ostroukhov V. V., et al (2010). *Informatsiina bezpeka (sotsialno-pravovi aspekty): pidruchnyk* [Informational security (social and legal aspects): manual]. In Ye. D. Skulysh (Ed.) Kyiv. (in Ukrainian)

33. National platform of resilience and unity (2022, September 22). *Ukraintsi otsiniuiut svii psykholohichniy stan na dosyt vysokomu rivni, – doslidzhennia* [Ukrainians Rate Their Psychological State at Quite a High Level, – Research]. Available at: <https://np-resilience.com.ua/news/ukraintsi-sub-iektyvno-otsiniuiut-svij-psykholohichnyj-stan-na-dosyt-vysokomu-rivni-doslidzhennia/> (in Ukrainian)

34. Ukrainian truth (2023, February 22). *Rik viiny: yak zminyvsia portret ukraintsiv i Ukrainy* [A Year of War: How Has the Portrait of Ukrainians and Ukraine Changed]. Available at: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/02/22/7390482/> (in Ukrainian)

35. Instytut masovoi informatsii [Institute of Mass Information]. Available at: <https://imi.org.ua/>